

תופעת החילון במושבות הראשונות והניסיונות להילחם בתופעה דרך מערכות החינוך

דני שפילמן

מבוא

רוב מקימי המושבות הראשונות בתקופת העלייה הראשונה (1882–1904), ובמיוחד המושבות שהוקמו בעשור הראשון של תקופה זו, היו אנשים המוגדרים "דתיים"; שומרי תורה ומצוות. בבואם לארץ ישראל הייתה כוונתם ללא ספק להמשיך לקיים את אורח חייהם המסורתי, והדברים באו לידי ביטוי ברבות מתקנות היסוד של המושבות. למרות מגמות אלו אנו מוצאים שברוב המושבות, אם לא בכלן, הייתה האווירה השלטת ברחוב בדור הבנים, ובצורה בולטת עוד יותר בדור הנכדים, חילונית כמעט לחלוטין.

על הגורמים העיקריים לתופעת החילון בתקופה זו נכתבו מאמרים וספרים רבים. מאמר זה יתמקד בשאלה כיצד הגיבו אנשי דור המייסדים לתופעה. האם הייתה התנגדות אקטיבית לאווירה החילונית שהלכה והשתלטה על הפרהסיה במושבות? האם הייתה ביקורת על מערכות החינוך שנוצרו ואשר היוו את הגורם המרכזי לשינויים אלו? האם הורים ניסו לשנות ולהשפיע על הקורה בבתי הספר כדי לשמר את אורח החיים המסורתי או שמא השלימו, ואולי גם הסכימו, עם התהליכים החינוכיים העוברים על ילדיהם בארץ הקודש?

מאמר זה מטרתו לנסות לענות על שאלות אלו. ברור שהתשובות אינן חד משמעיות, ומושבה אחת אינה דומה לחברתה. לפיכך נבחרו למחקר זה מושבות מספר אשר לכל אחת מאפיינים המיוחדים לה. על מנת להבין את אופי המאבקים ואת ההתמודדויות של הצדדים, נקדים ונתאר את מערכות החינוך במושבות.

רקע: מקומה של הדת בחיי המושבות

מקובל לשייך למושבות העלייה הראשונה שהוקמו בין השנים 1882 ל-1904 28 יישובים¹, אך מאמר זה יעסוק בעיקר במושבות שהוקמו עד לאמצע שנות ה-90. רבות מהמושבות שהוקמו בסוף שנות ה-90 ואילך היו מבוססות כבר על בני הדור השני של המושבות או על ציבורים אחרים שאינם כלולים מלכתחילה בקטגוריה של אנשים דתיים כפי שהיו אנשי המושבות הראשונות. כאמור, רוב אנשי המושבות של הגל הראשון היו אנשים דתיים, בעלי משפחות המנהלות אורח

1 ר' אהרונסון, "שילבים בהקמת מושבות העלייה הראשונה", בתוך: מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 83.

חיים דתי. ברור היה להם שהקהילות החדשות שהם עומדים להקים תהיינה בעלות אופי דתי, כאשר כל החברים יהיו מחויבים למסורת אבותיהם. בראשון לציון, בראש פינה ובפתח תקוה הדברים אף הוזכרו במפורש בתקנון המושבות.² בפתח תקוה נכתב בספר התקנות בתרמ"א שכל חבר צריך לחתום על ההצהרה: "קבלנו עלינו לקיים כל המצוות התלויות בארץ... בכל דבר שיש מחלוקת פוסקים ישאלו לרבני ירושלים האשכנזים".³ אפילו בגדרה הבילוויית, אשר מייסדיה היו שונים מרוב אנשי המושבות בהיותם רווקים ופחות מחויבים לשמירת המצוות, התחייבו כולם על שמירת שבת בפרהסיה, וגם החינוך בימיה הראשונים של גדרה היה חינוך מסורתי.⁴ אמנם לא הייתה אחידות בין המושבות ברמת שמירת המצוות ובאדיקות של אורח החיים הדתי, אך לגבי הנושאים העיקריים, כגון שמירת שבת, כשרות, טהרת המשפחה וחינוך מסורתי ההלכה המסורתית הייתה מקובלת על כלל הציבור. בית הכנסת היה בדרך כלל הבניין הציבורי הראשון שנבנה במושבה, וחילול שבת בפרהסיה היה תופעה נדירה.

כאן ראוי לציין שלמתיישבי העלייה הראשונה לא הייתה מנהיגות רוחנית. למעט פתח תקוה וראשון לציון לא היו מינויים של רבנים במושבות, זאת אף שיש להניח שרוב המתישבים הגיעו מקהילות בחו"ל שהונהגו בידי רבנים. ' קניאל מונה סיבות מספר לתופעה זו: לא נמצאו בין העולים אנשים המתאימים לרבנות; רוב העולים היו אנשים פשוטים; רובם היו אנשי המעמד הבינוני ופחות מכך ולא היו להם האמצעים לממן משרה של רב.⁵

היו אמנם מושבות שבהן נשבו רוחות ההשכלה, אך ככלל, בשנים הראשונות לא כוונה רוח חדשה זו כהתרסה כנגד הדת או כנגד האידיאולוגיה הדתית. מבחינתם, ההשכלה ולימוד שפות זרות היו כלים חשובים שנצרכו כדי להתמודד עם האתגרים החדשים שנכחו להם בדרך החדשה בבניין הארץ, והם לא נתפסו כנוגדים את רוח הדת או את הלכות הדת. בעניין זה אפשר לציין שהמושבות שבהן הייתה פתיחות ללימוד שפות זרות ומקצועות חול היו ראשון לציון, רחובות, זכרון יעקב וחלק ממשפחות פתח תקוה, ולעומתן משמר הירדן, ראש פינה ועקרון היו בעלות אופי חרדי יותר.

גורם מכריע בכל הקורה במושבות היה כמובן הברון אדמונד דה רוטשילד מפריס, הוא "הנדיב הידוע" שתמך ברוב מושבות העלייה הראשונה. הברון היה אדם דתי ושומר מצוות, וכאשר קיבל על עצמו את האחריות על המושבות ההולכות ונבנות בארץ ישראל היה קיום אורח חיים דתי בקהילות אלו נושא קרוב מאוד ללבו. בשנת 1893, בביקורו בזכרון יעקב, נאם לפני נשות המושבה והסביר להן את ציפיותיו מהן: "...שלחנה את בניכן ובנותיכן בכל יום ויום לבית הספר ללמוד עברית וידעו את התורה המכילה בתוכה מלבד החוקים והמצוות, גם מוסר ומידות נעלות... ולחיות לפי רוח דתנו. התרגלנה אתן ובנותיכן להתפלל בכל יום" וכו'.⁶ ברור מתוך דברים אלו

2 ' קניאל, "ראשית צמיחתו של היישוב החדש בירושלים", בתוך: ספר העליה הראשונה, שם, עמ' 276. ראה שם הערות 18-19.

3 ב"צ יאדלר, בטוב ירושלים, בני ברק 1967, עמ' קנא.

4 ד"ר ח' חיסין מספר שיי"מ פינס לא אישר לו חלקה עד שיתחייב לאורח חיים דתי. ד' יודילוביץ, ספר ראשון לציון תרמ"ב-תש"א, ראשון לציון תש"א, עמ' 86.

5 קניאל, "ראשית צמיחתו של היישוב החדש בירושלים" (לעיל, הערה 2), עמ' 286.

6 ש' שבא, הימים היפים, תל אביב 1972, עמ' 62.

שקיום אורח חיים דתי היה חשוב מאוד לברון; הוא אף בנה בכל המושבות שהיו תחת חסותו בתי כנסת ומקוואות, וכאשר הקימו פקידי את מערכות החינוך הורה להם הברון להקפיד על כך שילדי המושבות ילמדו לימודי קודש ויקבלו חינוך דתי. הרב בן ציון יאדלר, בסקירתו את מצב החינוך במושבות, מספר שהברון הצהיר כי אחת ממטרותיו ביישוב ארץ ישראל הייתה "להבטיח את עתיד היהדות".⁷

מערכות החינוך במושבות

שלב א: התארגנות ספונטנית של המתיישבים

בראשית ימי המושבות עברו שנים מספר עד שהציבור התארגן לבנות מסגרות לימוד לילדים, זאת משום שמטבע הדברים היה מספר הילדים מועט, ובנוסף לכך, ההתמודדות עם אתגרי ההתחלה תפסה אל כל ישותם וממילא את כל זמנם. א"ז לויין-אפשטיין מרחיבה את כתב בזיכרונותיו: "בימים הראשונים ליסוד המושבה היינו עסוקים כל כך בענייני ההתיישבות השונים, שלא עלתה כלל על דעתנו כי צריכים אנחנו לדאוג תיכף ליסוד תלמוד תורה בשביל הילדים הרכים".⁸ כן סיפר אמנון הורוביץ מגדרה: "...ואנחנו ילדים קטנים מעטים... מתהלכים בטלים ברחובה היחיד... ואין עלינו עול תורה ודרך ארץ. הגברים המעטים כולם עסוקים בעבודה הקשה להעיר ולעורר את האדמה... ואין בידם להבדיל מי מביניהם כי יהיה מורה ומחנך לילדים הבטלים. באחד הימים בא למושבה פלוני, והואיל ולא היה מסוגל לשום עבודה, מסרו אותנו לידיו".⁹ בראשון לציון הייתה ההתיישבות לילדים כפי הנראה שונה. דוד יודילוביץ מספר: "דאגת חינוך הילדים מלאה לב כולם... יותר מדאגת השעורה והחיטה... הביטו האנשים סביבם וראו את ילדיהם בלי תורה, בלי דרך ארץ מתגוללים בעפר... והכאב רב".¹⁰ ועד המושבה התארגן והביא מלמד חברוני, וזה התחיל ללמד את הדרדקים באוהל על מגרשו הפרטי של א"י פרימן, ממנהיגי היישוב. כעבור שנה שכר הוועד דירה למען תלמוד התורה. בראש פינה נפתח חדר רק כשנתיים לאחר הקמת המושבה,¹¹ וגם בזכרון יעקב הקימו "חדר" לבנים בלבד ובו למדו רק לימודי קודש. ילדים מספר "נמסרו ללמוד אומניות נחוצות ומועילות בחיפה".¹²

מהדוגמאות הנ"ל המשקפות את הנעשה ברוב המושבות עולה שבשנים הראשונות למדו הילדים במסגרות של "חדר", כפי שהיה בגולה. המסגרת הזו הייתה הטבעית ביותר למתיישבים, שכן זו המתכונת שהכירו מה"שטעטל" בחו"ל, ולימודי הקודש הם התחומים היחידים שהיו מוכרים למלמדים או למורים. במחצית הראשונה של שנות ה-80 כמעט לא היו בארץ מורים בעלי רקע השכלתי רחב יותר. כמו כן, לא היו למתיישבים האמצעים הכספיים להעסקת מורים

7 יאדלר, בטוב ירושלים (לעיל, הערה 3), עמ' קנג.

8 א"ז לויין-אפשטיין, זכרונותי, תל אביב תרצ"ב, עמ' 209.

9 ר' אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, ירושלים 1986, עמ' 154.

10 יודילוביץ, ראשון לציון (לעיל, הערה 4), עמ' 190.

11 ד' ניב, ראש פינה בת מאה, ראש פינה תשמ"ג.

12 זאב ולק, החינוך הלאומי במושבות, רמת גן תש"מ.

נוספים. יחד עם זאת, ניכר שברוב המושבות היה נושא החינוך חשוב מאוד למתיישבים והם התאמצו לבנות את המסגרות המתאימות לפי הבנתם בשלב הזה.

שלב ב: מעורבות פקידות הברון וארגונים ציוניים מחו"ל

הברון התחיל את מעורבותו בנעשה בארץ ישראל לקראת סוף 1882. במהלך 1883 הקים את מערך הפקידים שישמשו כנציגיו בארץ וינהלו את "אחוזותיו" – דהיינו, המושבות. בשנים הראשונות היה עיקר דאגתם של פקידי הברון בניית גג מעל לראשו של כל מתיישב, ומציאת מקורות פרנסה עבורם. באמצע שנות ה-80 נכנסו הפקידים גם לענייני החינוך במושבות, אולי בעקבות לחצם של המתישבים. במכתב שכתב ישראל בלקינד לזאב דובנוב באוגוסט 1885 הוא מספר כיצד הילדים שהלכו בראש תהלוכה בראשון לציון לרגל מלאות שלוש שנים לייסוד המושבה נעצרו ליד ביתו של אטינגר, פקיד הברון במושבה, ואמרו לו: "הואיל וכל תקוותו של הברון על הילדים שהם יהיו איכרים כהלכה, הרי הם הילדים, יש להם בקשה אליו: כי לא יזניחם ויתקין להם בית ספר". אטינגר הבטיח להודיע את בקשתם זו לפריס.¹³

גישת הפקידים, שרובם היו משכילים מפריס, הייתה שיש להכשיר את ילדי המושבות בכל תחומי החיים; שיש ללמוד שפות זרות, ובמיוחד שחשוב מאוד ללמוד צרפתית וכן כל שאר מקצועות החול, כגון חשבון, גאוגרפיה וכדומה. כל זאת בנוסף ללימודי הקודש ולימוד השפה העברית, שני נושאים שהיו חשובים מאוד לברון.¹⁴

חלק מהמורים ללימודי החול הובאו מצרפת על ידי הפקידים, במיוחד המורים לשפה הצרפתית, וחלקם הגיעו ממקומות שונים באירופה. היו מורים שנשלחו על ידי ארגונים ציוניים באירופה, כדוגמת "בני משה" בהנהגת אחד העם או אגודת "חובבי ציון", כאשר מגמתם היא החדרת השימוש היום-יומי בשפה העברית לילדי המושבות, ולמעשה לקהילה בכללותה דרך ילדי בתי הספר.

בראשון לציון לקחו פקידי הברון על עצמם את "החדר" הקיים, הוסיפו לימודי צרפתית ומדעים, פתחו כיתות גם לבנות, וכך הפך תלמוד התורה לבית ספר. על פי הוראות הברון הייתה הקפדה על האווירה הדתית; למדו לימודי קודש, וכיתות הבנים והבנות היו נפרדות. בשנת תרמ"ז התמנה מרדכי לובמן למנהל ביה"ס ולידו סייע סגנו, הבילויי דוד יודילוביץ. שניהם יחד לא חסכו מאמץ להחדיר את השפה העברית כשפה המדוברת בבית הספר. לאחר כשנה התמנה לובמן למפקח על בתי הספר של הברון באזור יהודה, וכך התפשטה שיטת ה"עברית בעברית" שניסה להחדיר בבית הספר בראשון לציון גם לפתח תקוה ולעקרון. לובמן ויודילוביץ פעלו יחדיו רבות כדי לקדם את השפה העברית כשפת הדיבור לא רק בבית הספר אלא במושבה כולה.¹⁵

בפתח תקוה הקים הברון בית ספר חדש בנוסף לתלמוד התורה הקיים זה מכבר. הדגש בבית הספר הושם על לימוד הצרפתית ושאר מקצועות החול שנלמדו בשפת "הז'רגון" (האידיש).

13 מימים ימימה, ירחון לדברי ימי התחיה, א (תרצ"ה), עמ' 41.

14 מסרים ברורים וחד משמעיים ברוח זו השמיע הברון בביקוריו בארץ. עיתון "האור" מתרנ"ג ציטט מדבריו על חשיבות לימוד התורה והעברית בעת ביקורו בזכרון יעקב. ספר העליה הראשונה (לעיל, הערה 1), כרך ב, עמ' 251.

15 מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, ירושלים 1978, עמ' 404.

במושבה זו, שהוקמה על ידי אנשי היישוב הישן, עורר בית הספר החדש התנגדות מהקמתו, ולכן המשיכו עדיין הורים רבים לשלוח את ילדיהם לתלמוד תורה. לימוד השפה העברית לא זכה לעדיפות בשני המוסדות, באחד בגלל העדפת הצרפתית ובאחר בגלל ההתנגדות החרדית.¹⁶ בראש פינה פתחו פקידי הברון בית ספר על בסיס ה"חדר" הקיים, כאשר דוד שו"ב, אשר שימש כמלמד עד לאותה עת, התבקש על ידי א' שייד, נציגו של הברון, לשמש כמנהל בית הספר. במסגרת תפקידו זה הוא גם הרחיב את לימוד השפה העברית עם המשמעויות הלאומיות הנלוות לכך.¹⁷

בזכרון יעקב נפתח בית ספר על ידי הברון בשנת תרמ"ז, ובעיתון "המליץ" כתב רב המושבה, הרב חיים פאלאק: "בביה"ס ילמדו כ-100 נערים ונערות... עברית, תלמוד, שולחן ערוך, צרפתית וערבית. הבנות תלמדנה גם מלאכת התפירה".¹⁸ כאמור, לימוד עברית היה חשוב לברון, ובביקורו במושבה כבר בתרמ"ג העביר מסר ברור באמרו: "הז'רגון אינה שפה. עליכם לדבר רק השפה אשר בה דברו אבותינו לפנינו, היא השפה העברית".¹⁹ למרות דברי הברון לא אפשר פקיד הברון את החדרת העברית כשפה דומיננטית. הצרפתית נשארה, אפוא, השפה הדומיננטית, וכך גם התרבות הצרפתית תפסה מקום חשוב בקהילה ושרדה כמובן חילונית. התושבים נאבקו באווירה זו בעיקר בגלל הפגיעה בערכי הדת, אך "בעלי המאה" היו חזקים יותר. בתרנ"ב נפתח גם ין ילדים, הגן הראשון במושבות הברון, והשפה המדוברת בו הייתה צרפתית.²⁰

ברחובות לא הייתה חסות של הברון. החינוך, אם כן, היה על חשבון ההורים, ומטבע הדברים הם היו גם מעורבים יותר בנעשה. ואמנם התנהלו ויכוחים קשים בין אלו שדרשו חינוך מסורתי של לימודי קודש בלבד לבין ההורים שרצו לשלב גם מקצועות חול.²¹ המוסד שהוקם בראשית ימי המושבה צריך היה לענות על דרישות כל הזרמים שביישוב והיה בגדר "תלמוד תורה מתוקן", וכלל לימודי קודש וגם לימודי חול. הניסיון ללכת "בשביל הזהב" ולהיענות לכל הדרישות לא צלח, כאשר כל צד לא הבין מדוע עליו לוותר לשני, ובסופו של דבר נאלצו להקים שני מוסדות. לסיכום: השלב השני של התפתחות מוסדות החינוך היה שלב של הפיכת החדרים לבתי ספר על ידי צירוף הבנות והכנסת יותר לימודי חול ושפות זרות לתלמודי התורה הקלסיים שהוקמו בראשית ימי המושבות, או לחילופין, הקמת מוסדות חדשים כאשר המימון והמורים באו בדרך כלל מפקידי הברון. תהליך הפיכת החדרים לבתי ספר כלל לימוד השפה הצרפתית ותרבות צרפתית חילונית, ומאידך גיסא, בחלק מהמושבות הפכה דווקא העברית לשפה המדוברת. בבתי ספר אלו הודגש חיזוק הרוח הלאומית, הקשר לארץ ומימוש החזון של חזרת העם לארצו. כל הערכים האלו, הצרפתיים מחד גיסא והלאומיים מאידך גיסא, דחפו את לימודי הקודש לפינה

16 ספר אם המושבות פ"ת תרל"ח-תשי"ג, הוצאת עיריית פתח תקוה, פתח תקוה תשי"ג; אליאב, שם.

17 דוד שו"ב, זיכרונות לבית דוד, תל אביב תשס"ט, עמ' קט; אלבוים-דרור, החינוך העברי בא"י (לעיל, הערה 9), עמ' 156.

18 המליץ, גיליון 115, סיון תרמ"ז.

19 אליאב, ספר העליה הראשונה (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 250.

20 אליאב, א"י ויישובה במאה הי"ט (לעיל, הערה 15), עמ' 405.

21 רחובות הוקמה על ידי אגודת "מנוחה ונחלה" מיסוד חובבי ציון בוורשה, ומתחילתה היו בה חברים בעלי גישות שונות לגבי חשיבות הדת.

פחות חשובה, ולאט לאט גם פחות רלוונטית.

היחסים בין אנשי היישוב הישן לבין אנשי המושבות

עם ייסוד המושבות הראשונות בראשית שנות ה-80 התפתח, ככלל, יחס שלילי מצד אנשי היישוב הישן כלפי המושבות. היחס השלילי נבע בתחילתו מחששות מפני תחרות מצד המתיישבים החדשים על הדומיננטיות בארץ, עד כדי חשש מפגיעה בהכנסות של כספי החלוקה המגיעים מיהדות חו"ל. אך מעבר לסיבה זו, היחס השלילי התפתח בעיקר בגלל ראיית המתיישבים החדשים כפורקי עול מבחינה דתית. אמנם רוב אנשי המושבות היו אנשים שומרי תורה ומצוות שהנושא הדתי חשוב להם (כפי שצוין לעיל בפרק 2), אך הם לא נהגו בדיוק על פי מנהגי אנשי ירושלים; הבגדים היו קצת שונים, הם היו פתוחים יותר להכנסת מקצועות חול ושפות זרות לבתי הספר, ולימוד העברית והנושא הלאומי נמצאו בעדיפות גבוהה מאוד בסדר היום שלהם. בנוסף לכך, במושבות הגדולות יותר התגוררו גם אנשים שבמוצאם לא היו דתיים, אם כי בדרך כלל הדבר לא בא לידי ביטוי בפרהסיה של היישוב.²² כל הגורמים האלו הביאו את קיצוני היישוב הישן להוציא את דיבתם רעה של אנשי המושבות, והתפתח יחס של ניכור כלפי כל ההתיישבות החדשה.²³ החרדים בירושלים, צפת וטבריה חששו "פן תקבל ארץ ישראל צורה אחרת מוזו שהם חפצו בה".²⁴ במכתב של אחד מראשי הכוללים בירושלים לנצי"ב מוולוז'ין בתרמ"ח הוא ביקש ממנו שיפעל אצל ראשי חובבי ציון בחו"ל שיפעילו את השפעתם על אנשי המושבות לעצור את חילולי השבת, שכן "מוטב לה לארץ האבות להיות מעון תנים ובנות יענה מלהיות מערת פריצים כאלה".²⁵

למעשה, הקשר היחיד כמעט בין רבני היישוב הישן לבין המתיישבים החדשים היה מתן אישורי כשרות של הרבנים לתוצרת החקלאית של המושבות, ובמיוחד ליקבים. המהות התלוית של מערכת יחסים זו רק הוסיפה למתיחות שבין הצדדים, וזו גברה באופן קיצוני עקב פולמוס השמיטה בתרמ"ט. הרב מוהליבר בא על מנת לפייס בין הצדדים והצליח להוציא מנשר המקובל על שני הצדדים בשם "שלוש ירושלים", אך זמן קצר לאחר מכן שוב פרצו מריבות והשמעות בעקבות מאסרו של בן יהודה.²⁶ בתרנ"ו שוב הושג מעין הסכם שמטרתו להפסיק את ההשמעות ההדדיות בעיתונות ובכתבי העת. ההסכם אמור היה גם לתקן את העיוות שנוצר בתדמיתן של שתי הקבוצות בעקבות המאבקים הרבים.

החל מסוף שנות ה-90 היו שני הצדדים מותשים מהמאבקים והתפתחה הבנה שצריך ללמוד לחיות ביחד.²⁷ פעילים ביישוב הישן החליטו שבמקום להילחם באנשי המושבות עדיף להיות מעורבים יותר בנעשה ולהילחם בהרחבת תופעת החילון על ידי השפעה מבפנים. כפי הנראה

22 מקרה יוצא דופן של מורה בעקרון שנראה כותב בשבת גרם לתסיסה גדולה ביישוב.

23 קניאל, "היישוב הישן וההתיישבות החדשה", בתוך: ראשית צמיחתו של היישוב החדש (לעיל, הערה 2), עמ' 276.

24 לוי-אפשטיין, זכרונותי (לעיל, הערה 8), עמ' 205.

25 מכתבו של ז' שחור, ממונה כולל וילנה, מובא אצל קניאל, שם, עמ' 277 הע' 24.

26 בשנת תרנ"ד נאסר בן יהודה על ידי השלטונות הטורקיים בגלל מאמר נגד השלטונות שכתב כביכול בעיתונו, וזאת בעקבות הלשנה שהמשכילים האשימו בה אנשים מהיישוב הישן.

27 ראה קניאל, שם, עמ' 284.

היו שראו בגישה המתנכרת שהייתה נהוגה עד אז טעות. בתרס"ב כתב האדר"ת באיגרת לחתנו, הרא"ה קוק: "...ובאמת הכשלה הזאת שהלכו באיזו מושבות בדרך רחוקה הייתה ביד רבני ירושלים אז שהם התרחקו מהם ולא זכרום ולא פקדום".²⁸ גם ר' משה אוירבך²⁹ מצטט מפיו של ר' משה בלוי דברים שסח לו פעם ר' י"ח זוננפלד: "אולי שגיני שלא החלטנו אנחנו בבואנו לארץ ישראל להנהיג הדיבור בלשון הקודש, כי אז היינו מקדימין את החפשיים... היינו צריכים להקדים בקום ועשה ולא היינו מוכרחים להגיב עכשיו בשלילה מפני שהחפשיים לקחו את זה לעצמם ועשו אותו עיקר".³⁰

על רקע זה מחליטים בירושלים לעשות מעשה. ר' ב"צ יאדלר מספר: "בני ירושלים ניסו להציל את המצב ויסדו אגודת 'שומרי תורה' שמטרתה לשגר מלמדים למושבות החדשות לחינוכם התורני שלתינוקות של בית רבן. במשך הזמן התפתחה רשת מסועפת של מוסדות חרדיים במושבות הישוב החדש".³¹ ירחון "השילוח" מתאר את הקמת האגודה ואת מטרותיה ויודע לספר "שחברה זו הולכת ומקבלת צורה של תנועה ציבורית שמבקשת להכניע תחת השפעתה את החינוך במושבות, ורבים הם תומכיה ומפיציה".³² הרוח החיה בהקמת האגודה היה ר' זרח ברוורמן, ר"מ ביישיבת עין חיים, ועל המנשר שהוצא בלונדון והתפרסם בעיתון "השקפה"³³ היו התומכים עשרות מנכבדי היישוב הישן, כולל אישים "פתוחים" יותר כדוגמת יואל משה סלומון ויחיאל מיכל פינס. החתימות הבולטות שהתנוססו בתחתית המנשר היו של המנהיגות הרבנית בירושלים: הרב שמואל סלאנט, האדר"ת והרב חזקיהו מדיני (רבה של חברון). המנשר פירט את הסיבות להקמת האגודה, וכן פנה לציבור לתרום כסף לאגודת "שומרי תורה" כדי לשמש משקל נגד לבתי הספר במושבות.³⁴ מקימי האגודה הבינו שעליהם להגמיש מעט את גישתם החינוכית והבטיחו שבת"ת ילמדו גם חשבון ולשון, שכן זהו רצון רוב אנשי המושבות. על רקע גישה זו תמך גם הרב קוק, רבה של יפו, באגודה ובמטרותיה החינוכיות.³⁵ פעילות זו מעידה על שינוי משמעותי ביחס בני היישוב הישן כלפי המושבות. אם עד לאותה תקופה ניהלו אנשי היישוב הישן מאבק נגד עצם קיום ההתיישבות החדשה והתפשטותה, הרי שעכשיו הופיעה השלמה עם קיומם של היישובים החדשים כשהיא מלווה גם בנטילת אחריות על הנעשה בהם. שיטת המאבק למען הערכים הדתיים ולמען הצלת ההתיישבות החדשה מהחילוניות הייתה משלב זה על ידי השפעה מבפנים.

שלב ג: המאבקים

כפי שצוין לעיל, במושבות המשתייכות לגל הראשון של העלייה הראשונה היו מערכות חינוך

28 הרב א"י הכהן קוק, אדר היקר, ירושלים תשל"ה, עמ' פח.

29 מייסד בית הספר "נצח ישראל" בפתח תקוה. בהמשך נתייחס לפעולתו החינוכית.

30 ג' קרסל, "זכרונותיו של הרב משה אויערבאך ז"ל", שנתון שנה בשנה (תשמ"ה).

31 יאדלר, בטוב ירושלים (לעיל הערה 3), עמ' קנד.

32 השילוח, כרך טו, תרס"ו, עמ' 494.

33 גיליון לט, ט"ו תמוז תרס"ד.

34 י' קניאל, המשך ותמורה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 225.

35 באיגרת לתנועת המורחי ממרחשון תרס"ח כתב הרב קוק: "...עד כה מצאה ידה של האגודה הנ"ל (שערי תורה) לייסד איזה בתי לימוד ע"פ הסדר הישן ולפעמים יש בהם קצת ריכוך וייפוי מול ערך הישן, אבל עוד צריך להשתכלל". הרב א"י הכהן קוק, אגרות הרא"ה א, ירושלים תשמ"ה, עמ' קטו.

ממוסדות, על פי רוב של פקידות הברון. השפעתם של בתי ספר אלו הייתה הרבה מעבר לתחום המצומצם של חינוך הילדים, ולמעשה, לקן החינוכי השליט בין כותלי בית הספר הייתה השפעה על הקהילה כולה. באמצע שנות ה-90 הייתה תופעת החילון במושבות אלו מציאות בולטת. ואכן ניתן לראות בשלב זה כמעט בכל המושבות ניסיון מצד התושבים היראים להיאבק בתופעה, בעיקר על ידי חיזוק החינוך הדתי. פעילות זו משמעותה מאבק נגד בתי הספר הקיימים ונגד פקידי הברון שהיו למעשה הבעלים של אותם בתי ספר. בפרק זה נסקור את המאבקים במושבות השונות. כאן המקום להדגיש שמאבקם של "היראים", כפי שכינו הדתיים שנחשבו לקיצוניים, היה למעשה נגד שתי תפיסות אידאולוגיות שנהגו במוסדות החינוך, כאשר כל אחת מהן גרמה לפי דעת הדתיים לחיזוק תופעת החילון בקרב הדור הצעיר: 1. התפיסה החינוכית של הפקידות שמטרתה בעיקר להכשיר את הילדים לחיים, דהיינו לימוד שפות זרות ומקצועות שונים, כאשר ההשפעה החילונית נגרמת על ידי המורים המובאים על ידי הפקידים שרובם ככולם לא היו שומרי מצוות. 2. האידאולוגיה הלאומית שעיקר עניינה לבנות את "היהודי החדש" אשר מדבר רק עברית והחינוך ללאומיות ישראלית בראש מעייניו. מורים אלו היו בחלקם שומרי מצוות, אך למרות זאת הם נתפסו אצל אנשי היישוב הישן כ"מופקרים" מאחר שהמסרים החינוכיים שהם העבירו היו בעיקר המסרים הלאומיים, כאשר מקצועות הקודש שנלמדו בבית הספר היו משניים לחלוטין.

להלן אביא סקירה של המאבקים שהתנהלו במושבות אחדות. בחרתי להתמקד בשלוש מושבות: ראשון לציון, פתח תקוה ורחובות, כאשר לכל אחת מהן הייחוד שלה: ראשון לציון ייחודה בראשוניותה, ומנקודת המבט של מאמר זה היא מייצגת את המושבה "הקלסית" שהוקמה על ידי קבוצת משפחות דתיות מרוסיה ונתמכה על ידי הברון מתחילתה. פתח תקוה מיוחדת משאר המושבות בעובדה שהוקמה בידי אנשי היישוב הישן מירושלים, והם המשיכו להיות קשורים לרבני ירושלים גם לאחר שלבי ההקמה. תמיכת הברון בפתח תקוה התחילה שנים מספר לאחר ייסודה. רחובות הוקמה על ידי קבוצה מעורבת של דתיים וחילוניים, וייחודה בסירובה לקבל כל תמיכה מהברון. מקימה היו עצמאיים לחלוטין. בכל אחת מהמושבות הנ"ל היו מאבקים ממושכים בתופעת החילון, כאשר כתוצאה מההבדלים הנוכחים פרצו המאבקים במועדים שונים ובעצמות שונות.

ראשון לציון

ההתנגדות האקטיבית לתופעת החילון בראשון לציון בסיוע רבני ירושלים התחילה בתרנ"ז. הרבנים התערבו בנעשה במושבות בעקבות פניית אנשי פתח תקוה והגיעו גם לראשון לציון כדי להיפגש עם א' שייד, המפקח על המושבות מטעם הברון (האירוע יובא בהמשך במסגרת המאבקים של פתח תקוה). שייד סירב לפגושם, ולאחר חזרתם לירושלים הם כתבו מכתב ובו האשימו את המורים בבית הספר בראשון לציון שאינם נוהגים בדרך התורה והדת, ואיימו בפנייה לברון בעניין זה.³⁶ פקידות הברון לא הייתה מעוניינת בחיכוכים עם הרבנים, והם הורו למורי בית הספר להגביר את לימודי הקודש. ד' יודילוביץ, מהמורים לעברית הבולטים בבית הספר, מספר שהפקיד בראשון לציון, מר חזן, קרא לו וטען בפניו שהצדק עם הרבנים שהרי הוא, יודילוביץ,

36 הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) 192/104AK; קניאל, המשך ותמורה (לעיל, הערה 34), עמ' 223.

באמות מלמד אפיקורסות, ועל כך הוא נקרא לסדר.³⁷ מוחאת הרבנים הייתה אפקטיבית במקרה זה.

בשנת תר"ע, עם פרישת הברון מתמיכתו במושבות והעברתן לאחריות יק"א, הועבר בית הספר בראשון לציון לאחריות ועד המושבה. ועד המושבה היה מעוניין לשנות את הדגשים החינוכיים בבית הספר: לבטל את השפעת התרבות הצרפתית שהייתה דומיננטית בימי הברון ולחזק את החינוך העברי הלאומי. הוועד מינה את ישראל בלקינד, מורה לעברית ידוע מיפן, לנהל את המוסד. בלקינד איחד את בתי הספר של הבנים ושל הבנות למוסד אחד, וכן בנה תכנית חינוכית רב-שנתית המבוססת על הגברת לימודי העברית, בהתייעצות עם י' אפשטיין.³⁸ עירוב המינים והתכנית החינוכית גרמו להתנגדות עזה מצד הדתיים.³⁹ הללו תבעו את ועד המושבה לדין תורה אצל רבה של יפו על השינויים שנעשו בבית הספר, והם זכו בדין. בעקבות לחצים אלו של התושבים הדתיים נאלצו בלקינד, וכן יודילוביץ ועוד מורים "עבריים" חשובים, לעזוב את המושבה.⁴⁰ עם עזיבת מורים אלו החל בית הספר המרכזי במושבה להידרדר. לעומתו זכה תלמוד התורה לתמיכת תושבים רבים, ובתרס"ה קיבל אף חיוק משמעותי מאגודת "שומרי תורה"⁴¹ בכך שקיבלה אחריות על המוסד ושלחה מורים מירושלים. יו"ר הוועד באותה עת, א"מ פרימן, התנדב לבנות בעצמו את המבנה עבור תלמוד התורה.

בעקבות לחצים מצד תושבים המעוניינים בהמשך קיומו של בית הספר ביקש הוועד לחזק את המוסד הרשמי והביא את ד"ר מטמן כהן, פדגוג מקצועי,⁴² לנהל את בית הספר שהיה צריך מאותה שעה להתחרות עם תלמוד התורה. שני המוסדות התקיימו במקביל, ונתונים סטטיסטיים שפורסמו בתרס"ט⁴³ הראו שבבית הספר היו 57 תלמידים ו-69 תלמידות ואילו בתלמוד התורה למדו 48 תלמידים. מטבע הדברים הייתה קיימת מתיחות בין הציבורים השונים, מתיחות שבאה לידי ביטוי בעיתונות, וכפי הנראה גם בפגיעות פיזיות. בעיתון "השקפה"⁴⁴ פורסם מאמר שתקף את תלמוד התורה וטען שרמת המורים המובאים מירושלים ירודה למדי, ושאל מדוע לא עדיף לשלוח את הילדים לבית הספר שהרי גם בו מלמדים לימודי קודש. כותב המאמר סיכם והזהיר: "רואה אני בת"ת רק מקום לקטטות ומריבות... זה יביא לנו ליטאים ופולנים חדשים, מתנגדים וחסידים חדשים במינם". בעיתון "החבצלת" מסופר שהמפקח על תלמודי התורה מירושלים הגיע לראשון לציון ונקלה בחירוף ובגידוף על ידי אחד מראשלי"צ ואח"כ הוכה... בלא חמלה ושוכב חולה בירושלים".⁴⁵ המאמר פנה לוועד המושבה להעניש את הפוגע כראוי. על המכתב חתמו כמה רבנים מירושלים, הן מהפרושים והן מהחסידים. הוועד החליט להעניש את הפוגע

37 מסופר במכתב שכותב יודילוביץ לבן יהודה, אצ"מ 192/237A; קניאל, שם.

38 מורה לעברית ידוע במושבות הגליל.

39 יודילוביץ, ספר ראשון לציון (לעיל, הערה 4), עמ' 190.

40 ולק, החינוך הלאומי במושבות (לעיל, הערה 12), עמ' 55-57.

41 ראה לעיל בפרק "היחסים בין אנשי היישוב הישן לבין אנשי המושבות".

42 לאחר כשנה עזב ד"ר מטמן כהן את ראשלי"צ וייסד בית ספר תיכון ביפו אשר לימים ייקרא "גימנסיה הרצליה".

43 א"מ פרימן, ספר היובל לקורות המושבה ראשון לציון, יפו תרס"ז-תרע"ג, כרך ב.

44 שנה תרס"ה, גיליון טו.

45 שנה תרס"ז, גיליון 41.

באי קבלת עלייה לתורה במשך שנה שלמה.

מספרו של א"מ פרימן ניתן להתרשם שבמושבה ראשון לציון, בתקופה הראשונה ואף בימי הדור השני, ניתן כבוד לדת; התקיימו התייעצויות רבות עם רבנים בנושאים ציבוריים שונים, אך לגבי אופי החינוך, האם יהיה פתוח ויכלול לימודי חול או שיהיה תלמוד תורה על פי דרישת רבני ירושלים, על כך היו ויכוחים מרים.

לסיכום: בראשון לציון התקיימו מאבקים מצד ציבור דתי די גדול שנעזר ברבני ירושלים. נראה שברמה הטקטית מאבקים אלו הצליחו, ובמשך שנים מספר היה תלמוד התורה המוסד החזק במושבה ואילו בית הספר הרשמי של המושבה היה הרבה פחות פופולרי. למרות זאת, תופעת החילון לא פסקה אלא המשיכה להתרחב, ובסופו של דבר, לאחר שנים מספר כאשר בית הספר התאושש מהמשברים שעברו עליו, למדו רוב ילדי המושבה בבית הספר הכללי, וזאת על פי רצון ההורים.

פתח תקוה

ראשוני פתח תקוה באו, כאמור, מירושלים, מקרב היישוב הישן, ובכך היו שונים משאר אנשי המושבות הראשונות. עם הקמת היישוב בתרמ"ג הם הכריזו: "קבלנו עלינו לגדל את בנינו לתורה... ובכל בתי הת"ת לא ילמדו נערי בני ישראל כי אם תורת ה' ומוסר וכתב ולשון הקודש בלבד".⁴⁶ ואמנם נוסד תלמוד תורה ברוח זו שהמלמדים בו היו ירושלמים, בני היישוב הישן, ונלמדו בו לימודי קודש בלבד. נעשה ניסיון נוסף של הרב א"ל פרומקין להקים "תלמוד תורה מתוקן" שבו ילמדו גם לימודי חול מתוך הבנה ואידאולוגיה שיש להכשיר את הילדים לחיים ולא להסתמך על כספי החלוקה. ניסיון זה זכה לתמיכת הרב ע' הילדסהיימר ועוד רבנים חרדים בחו"ל. גם הרב זאב יעבץ היה שותף לדעתו של הרב פרומקין, וכן כתב: "בחול" היתה חסרה לישראל המתנה הטובה הנתונה לכל עם ולשון – עבודת האדמה... רק החקלאות עשויה להטות את שפע המרץ של האומה למגמות יוצרות ובונות", ולכן חשוב ללמד גם מקצועות חול בהתאם.⁴⁷ אך כאמור, החרדים בקהילה שבאו מירושלים והיו נאמנים לדרכם של אנשי ירושלים התנגדו לכל שינוי באופי התלמוד תורה, התעקשו שיש ללמד רק לימודי קודש והתנגדו בתוקף למוסד של פרומקין. בתרמ"ז קיבל הברון תחת חסותו את המושבה פתח תקוה, ובמסגרת זו בנה בית ספר שבו הושם הדגש על לימוד שפות זרות, בעיקר צרפתית. במושבה היו, אם כן, תלמוד תורה במתכונת המסורתית ובית ספר "מודרני" של הברון. בשונה ממושבות אחרות היה נושא לימוד העברית משני בלבד, שכן החרדים מחד גיסא ופקידי הברון מאידך גיסא לא אפשרו למורים "הלאומיים" לחדור לפתח תקוה. היה ניסיון של מורה לעברית בשם אליהו ספיר למפח את החינוך העברי, אך עקב ההתנגדויות לדרכו נאלץ לעזוב את המושבה.⁴⁸ בסיוור שערך במקום ' ברזילי⁴⁹ הוא קטרג על כל המערכות: על בית הספר של הברון שבו שמים דגש רק על לימוד הצרפתית, ומאידך גיסא

46 ש' יבנאלי, ספר הציונות ב, תל אביב 1939, עמ' 245; אלבוים-דרור, החינוך העברי בא"י (לעיל, הערה 9), עמ' 154.

47 אם המושבות פ"ת (לעיל, הערה 16), עמ' 146.

48 אליאב, ארץ ישראל ויישובה (לעיל, הערה 15), עמ' 401.

49 ממייסדי הארגון בני משה (ראה להלן, הערה 51) יחד עם אחד העם ומראשי חובבי ציון, סופר שפרסם סיפורים בשם העט "בית הלוי".

על תלמוד התורה שבו "מלעיטים בני תשע במסכתות שהלכותיהם נקבעו באבן העזר, ואם ינסה מיישהו להעיר על כך הרי יהיה מין וכופר".

באמצע שנות ה-90 גברה בתוך המושבה הביקורת על בית הספר של הברון בגין האווירה החילונית שבו, ובמקביל גברה גם מעורבותם של אנשי היישוב הישן. בעקבות הביקורת הוציאו גם הורים מהציבור הדתי שהיו פתוחים ללימודים כלליים את ילדיהם מבית הספר, הביאו מלמדים מירושלים על חשבונם ופתחו "חדר" חדש. לירושלים הגיעו שמועות כי הפקידות מחייבת את הילדים לבקר בבית הספר דווקא ואוסרת את פעילות המלמדים בחדר הני"ל. על רקע שמועות אלו, ובעקבות פניית אנשי פתח תקוה אל ההנהגה בירושלים, התערבו רבני ירושלים זו הפעם הראשונה התערבות אקטיבית בנעשה במושבות. מעשה התערבותם של רבני ירושלים הובא בעיתונים של אותם ימים,⁵⁰ אך התיאור הציורי ביותר הופיע במכתבו של י"מ פינס אל ידידו יואל משה סלומון בכ"ה מרחשוון תרנ"ז, וכך כתב: "בני פ"ת אין רוחם נוחה מביה"ס... המלמדים עצלנים גמורים. נוסף לזה הפרוגרמה של חברת 'בני משה'⁵¹ גורם בורות גמורה... והנה עשו מעשה והביאו שני מלמדים ע"ח עצמם... ובפ"ת, בשנה זו הוציאו כל בעה"ב את ילדיהם מביה"ס. ויחר אף השוטה פארב (ב"כ הפקידות) וציווה – מי שלא ישלח את בנו לביה"ס, יעקב את שר עבודתו... שטמפפר הודיע לרבנים... והנה התלקחה אש בקדשי הקדשים וגם הרב ש. סלאנט התלהב ויטכסו עצה לערוך מכתב אל הפקיד בשם שלשה רבנים... הביאו את הרב נ"ה הלוי (רבה של יפו)... פארב בועט בהם ומסרב לקבל מעורבות הרבנים... שולחים 'הדובים הגדולים' (מרבני ירושלים)... ושייד ממאן לקבל פניהם".⁵² עיתון "החבצלת"⁵³ כתב כי פארב גזר שלא ילמדו לימודי קודש כלל בבית הספר וכי אמר להעביר את הילדים על הדת. האשמה זו הכעסה מאוד את שייד והוא ביקש מהרבנים להפסיק את מעורבותם, אך הם לא נסוגו ואף איימו לערב את הברון עצמו. על פי יודילוביץ ייעץ מר ניסים בכר, מנהל בית ספר כ"ח בירושלים, לפקידות לשמוע בקול הרבנים,⁵⁴ ואמנם הלחץ הועיל וניתנו ההוראות המתאימות למורים בבתי הספר של הברון להרבות בלימודי הקודש. רבני ירושלים לא הסתפקו בהבטחת הפקידים. הרב נ"ה הלוי מיפו טען שאין בהוראות אלו תועלת משום שהמורים עצמם אינם שומרי מצוות. אי לכך הם שלחו ארבעה מלמדים נוספים ללמד לימודי קודש בתלמוד התורה.⁵⁵ על פי א"ש הרשברג גרמה התנגדות הדתיים ליציאת ילדים רבים מבית הספר שהוקם על יד פקידות הברון, והוא כמעט נסגר.⁵⁶ מתיאור זה משתקפת מעורבות נחושה של הנהגת היישוב הישן, בעיקר בתחום החינוך. בשנים הבאות, עם הגברת תופעת החילון, התבררה חשיבותה של מערכת החינוך בחיי המושבות,

50 עיתון החבצלת, תרנ"ז, גיליונות 5, 6; הצבי, תרנ"ז, גיליונות ז, ח. המעשה כולו מפורט אצל קניאל, המשך ותמורה (לעיל, הערה 34), עמ' 222.

51 אגודת "בני משה" הוקמה על ידי אחד העם בתרמ"ט במטרה ליצור את היהודי החדש המאמין בקדמה, חופש וחינוך עברי לאומי.

52 א"ר מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל אביב תשל"א, עמ' 312.

53 עיתון של פרומקין שייצג את הציבור החרדי בירושלים.

54 קניאל, המשך ותמורה (לעיל, הערה 34), עמ' 223 הע' 54.

55 קניאל, היישוב הישן וההתיישבות החדשה (לעיל, הערה 23), עמ' 287.

56 א"ש הרשברג, בארץ מזרח, וילנה תר"ע; מהדורה מצולמת: ירושלים תשל"ז, עמ' 152–153.

ובשנת תרס"ד התארגנה קבוצת הורים שהיו נחויים בדרכם הדתית והתעקשו לבנות תלמוד תורה רציני. הקשיים הרבים שהוערכו בדרכם הן על ידי הפקידות (של יק"א) והן על ידי הגורמים "המשכילים" שבתוך המושבה הביאו את הציבור הדתי לפנות שוב לירושלים. ההנהגה הפעילה של היישוב הישן בירושלים הבינה שיש צורך בסיוע שיטתי מקצועי, וזהו למעשה הרקע להקמת אגודת "שומרי תורה". הם הבינו שהמשימה היא "להיאבק נגד התקיפים ולא להסתפק בהצלחת הדור הצעיר, אלא להשתדל לשפר את המצב הרוחני בכלל".⁵⁷ יזמה זו של אנשי היישוב הישן הרגיזה את חוגי המשכילים, ואלו האשימו את אנשי ירושלים בניסיון להרוס את היישוב החדש. בעיתון "השקפה", עיתונו של בן יהודה, שופרם של המשכילים הלאומיים, פורסם מאמר חריף מאוד נגד ההורים בפתח תקוה שעירבו את רבני ירושלים בהאשמתם בניסיון "לשנוור" כסף מאנשים תמימים במושבה ולזרוע סכסוכים ומריבות בתוך המושבות. לטענת הכותב, את כל מקצועות הקודש לומדים גם בבית הספר ואין כל הצדקה בהקמת תלמוד תורה, ובוודאי לא על ידי אנשים מחוץ למושבה.⁵⁸

בשש השנים הבאות הפעילה אגודת "שומרי תורה" את תלמוד התורה בפתח תקוה במטרה לשמור את ילדי המושבה מהשפעת בית הספר של הפקידות, המחנכת על פי דבריהם "לעבור על הדת". לאחר שנים אלו פנו ראשי האגודה ל"איגוד החפשי למען האינטרסים של היהודים החרדים בגרמניה", או בשמו המקוצר "התאחדות החרדים",⁵⁹ וביקשו מהם לקבל אחריות על החינוך בתלמודי התורה במושבות. מנהלו של האיגוד, יעקב רוזנהיים,⁶⁰ פנה לרב משה אורבאך לנהל את הרשת החינוכית בארץ ישראל מטעם התאחדות החרדים. מאחר שתפיסתו החינוכית של הרב אורבאך הייתה "תורה עם דרך ארץ", כתפיסת הרש"ר הירש, הוא התנה את הסכמתו לקבלת התפקיד בהסכמת האיגוד לדרך זו, וכן ללימוד בשפה העברית. נציג האיגוד בא"י, הרב יהונתן בנימין הורוביץ, נפגש עם הרב ח"י זוננפלד, מראשי העדה החרדית בירושלים, כדי לקבל את הסכמתו לתנאים אלו, ואמנם ההסכמה התקבלה.⁶¹ רב חרדי חשוב נוסף שתמך בדרך חינוכית זו עבור ילדי המושבות היה הרב יצחק אייזיק הלוי.⁶² על פי י' קניאל, שתי סיבות עיקריות גרמו להפסקת פעילות אגודת "שומרי תורה" והחלפתה בהתאחדות החרדים: (א) חוסר יכולת כלכלית של אגודת "שומרי תורה", (ב) הכרה מצד ראשי היישוב הישן שישנה במושבות מציאות חדשה ותלמידים אחרים, וכדי למשוך את ילדי המושבות (והוריהם) חייבים להכניס גם לימודי חול לתלמודי התורה. הם הכירו בעובדה שלאנשי ירושלים אין הכלים והמורים המוכשרים לכך. גם הרא"ה קוק, רבה של יפו באותם ימים, כתב באיגרתו לרב יצחק אייזיק הלוי: "...מה שנוגע

57 יאדלר, בטוב ירושלים (לעיל, הערה 3), עמ' קנד.

58 תרס"ג, גיליון לח.

59 זהו גוף שהוקם בהשראתו של הרש"ר הירש במטרה לאחד את היהדות החרדית בגרמניה.

60 לימים מייסד המפלגה "אגודת ישראל".

61 י' רוזנהיים, זכרונות, בני ברק תשל"ט, עמ' צח. בפועל, העברית נלמדה בהברה אשכנזית בניגוד ל"משכילים" שהקפידו על ההברה הספרדית, עובדה שהקלה במקצת על הרבנים לתמוך בשינויים. י' קניאל מספר בספרו "המשך ותמורה", עמ' 234, שהרב אורבאך סיפר לו שלא הסכים לקבל על עצמו את התפקיד כל עוד לא קיבל את הסכמתם המפורשת של רבני ירושלים.

62 מחבר ספר "דורות ראשונים".

למשטר ולסדרים... למדעים ולכלל הרגשות הבריאים הנהוגים אצל המתקדמים המהרסים, הכל צריך שימצא בבתי הת"ת ואז אין ספק שרוב הקאלאניסטים ישלחו את ילדיהם דווקא לבתי הת"ת אלו, ובזה ננצח את בתיה"ס הכפרניים כולם, בעה"י".⁶³ לאחר שלוש שנות ניהול של הרב אורבאך גדל תלמוד התורה מ-80 תלמידים עד למעלה מ-400 תלמידים. בנוסף לביסוס התלמוד תורה לבנים הקים הרב אורבאך מוסד לבנות, וזאת לאחר ששם לבו לכך שכל עוד הבנות לומדות בבית הספר הרגיל יש להן השפעה שלילית על אחיהן.⁶⁴

הסכמתם של רבני ירושלים ללימוד שפות זרות במושבות נבעה מהכרתם שרק כך יצליחו למשוך אליהם מספר גדול של ילדים. כמו כן לוותה ההסכמה בהסבר שהחרם שהוטל על לימוד שפות זרות במאה הקודמת חל רק בארבע ערי הקודש.⁶⁵

רחובות

רחובות הייתה שונה מכל שאר המושבות בכך שמקימיה התנגדו לקבל עליהם את חסות הברון, ומאז ייסוד המושבה ב-1890 ניהלו תושביה את חיי הקהילה בכל התחומים. כך, בניגוד למושבות האחרות, שולמו הוצאות החינוך ישירות על ידי ההורים. הבדל נוסף היה אופי התושבים. תושבי רחובות היו בראשיתם בני גיל הבינה והרגש הדתי היה חזק מאוד בלבם. עצם חיבת ציון שלהם הייתה תופעה דתית לאומית, ומתחילה הוטבעה אווירה דתית על מוסדות הציבור. אט אט הגיעו צעירים מבני "מנוחה ונחלה" שהיו גם חברים באגודת "בני משה",⁶⁶ בהנהגתו של אחד העם, והחלו לשנות את הצביון במושבה.⁶⁷ כך נוצר מצב שכבר בראשית ימיה של המושבה היה בה ציבור דתי גדול, אך גם כאלה שלא הגדירו את עצמם כדתיים. שתי עובדות אלו, עצמאות המושבה וגיוון מייסדיה, השפיעו על כך שהמאבקים על אופי החינוך במושבה החלו עוד בימיה הראשונים של המושבה. המאבקים היו גם בעלי עצמה גדולה יותר מאשר במושבות הכפופות לפקדי הברון שבהן הייתה מעורבות ההורים מוגבלת.

מתוך רצון להגיע לשביל הזהב שבין סוגי האוכלוסייה השונים נקרא אמנם המוסד החינוכי שהוקם בראשית ימי המושבה בשם "חדר", אך למעשה היו בו גם לימודי חול ולמדו בו גם בנות. הזרם המרכזי של הציבור הרחובותי היה של אנשים דתיים מתונים, ורובם תמכו בבית ספר / "חדר" זה. עם גידול המוסד הגיע המורה ישראל טלר שהיה ידוע כמורה מוכשר אך גם כ"משכיל מובהק".⁶⁸ בהמשך, כאשר בית הספר גדל והיה צורך במנהל, הגיע בשנת תרנ"ו המורה וילקומיץ בהמלצת אחד העם.⁶⁹ וילקומיץ הכניס מקצועות חול נוספים לבית הספר, ויחד עם זאת הוסיף גם ללימודי הקודש לימוד חומש עם רש"י, הלכות הנוגעות לעבודת האדמה, ובכיתות הגבוהות גם גמרא. אך מבחינתם של וילקומיץ ושל טלר החידוש העיקרי היה לימוד "העברית

63 הרב א"י הכהן קוק, אגרות הראי"ה א (לעיל, הערה 35), איגרת קיא.

64 מזיכרונות הרב מ' אורבאך, המעין, ניסן תשמ"א.

65 קניאל, המשך ותמורה (לעיל, הערה 34), עמ' 234.

66 ראה לעיל, הערה 51.

67 מ' סמילנסקי, רחובות: ששים שנות חייה, תר"ן-תש"י, רחובות תש"י.

68 לוי-אפשטיין, זכרונותי (לעיל, הערה 8), עמ' 210-216.

69 אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל (לעיל, הערה 9), עמ' 156.

בעברית", בהברה ספרדית. חשוב לציין שבכל פעילותם זכו טלר ווילקומיץ לגיבוים המלא של הצעירים במושבה.⁷⁰ נושא הדיבור בהברה ספרדית היה משמעותי מאוד, ועל פי תיאורו של לוי-אפשטיין הייתה בתקופתו של וילקומיץ "כל המושבה אש", כאשר "הקש" שהצית את האש הזאת היה לימוד העברית בהברה ספרדית. ההברה הספרדית אפיינה את הרוח הלאומית של "היהודי החדש" שרצה לנתק את עצמו מההברה האשכנזית של הגולה ולהתחבר ליהדות המזרח האותנטית יותר, לפי השקפתם.

אך לא רק ההברה הספרדית גרמה לוויכוחים קשים ולהתנגדויות מצד החרדים יותר. לימים הסתבר שדרך האמצע שניסו פרנסי רחובות להוביל הייתה בעייתית מאוד. "יש מהאדוקים הדורשים לשנות את הפרוגרם, לבטל את כל לימודי החול ולהשאיר רק תנ"ך ותלמוד, ולעומתם הצעירים טוענים שמבטלים את בית הספר מפני התלמוד, שולחן הערוך והתפילה הנהוגה. הם אומרים כי המורים הם חסידים יותר מידי ויש לפטרם ולהביא מורה אירופאי".⁷¹ כך תיאר מ' סמילנסקי את אשר התרחש בשיעורים של לימודי הקודש בבית הספר: "שעות לימוד אלו (של מורי הדת), היו מוקדשות לבדיחות הדעת. התלמידים היו מתקלסים במורה הירושלמי, והלה היה מתחנן על נפשו בדמעות. האכזרים הקטנים שהוסתו ע"י מוריהם החילוניים, ככל מה שהלה היה מתחנן יותר, היו מקניטים אותו יותר".⁷²

רבני ירושלים ועסקניה, שלמעשה כבר מימיה הראשונים של המושבה רחובות פיתחו רגשות שליליים כלפיה בגלל חלקם של אנשי אגודת "בני משה" בגרעינה הראשוני,⁷³ תבעו כעת להקים תלמוד תורה שבו ילמדו רק לימודי קודש, בהפרדה בין המינים ובשפת האידיש. אנשי ירושלים התחייבו לשלוח מלמדים לתלמוד התורה שיוקם, וכן הובטחה תמיכה כלכלית מכספי החלוקה לכל מתיישב שישלח את ילדיו לתלמוד התורה.⁷⁴ הלחצים על ועד המושבה גברו. גם בתוך בית הספר עצמו הייתה התנגדות לוילקומיץ, בעיקר מצד המורה לתלמוד, והתחיל תהליך של עזיבת ילדים את בית הספר ומעבר ל"חדר". ועד המושבה החליט להפסיק את תמיכתו בבית הספר בטענה שהמוסד כבר אינו מצורכי הציבור, שכן בעקבות לחץ הדתיים רוב הילדים לומדים בתלמוד התורה. בנוסף לכך טען הוועד שההכנסות מהחקלאות ירדו כתוצאה מעונה לא מוצלחת בכרמים,⁷⁵ וחסרים האמצעים הכלכליים לתמוך בבית הספר. הוויכוחים העזים שהתנהלו ברחובות פרצו החוצה והגיעו לעיתונות הארצית. ויכוח חריף מאוד בין טלר מבית הספר לבין אחד מתומכי תלמוד התורה התנהל מעל דפי העיתון "החבצלת".⁷⁶ בעיתון "השקפה" האשים טלר את החרדים בהאשמות כבדות: "אנשים אחדים, אשר לכל אחד נטייה אחרת, התחברו יחד

70 סמילנסקי, שם, עמ' 33.

71 ארכיון תנועת העבודה, תיק 38, מכתב מכו"א אדר א' תרס"ב, וכן מובא אצל אלבוים-דרור, שם, עמ' 163.

72 יאדלר, בטוב ירושלים (לעיל, הערה 3), עמ' קנה.

73 לוי-אפשטיין כתב: "אנשי רחובות סבלו מאנשי הישוב הישן שכל הזמן הוציאו את דיבתם רעה כאילו הם כופרים, משום שהיו שייכים ל'בני משה', ופינס וכן טובים דברו סרה בירושלים נגד אגודה זו". זכרונותי (לעיל, הערה 8), עמ' 205.

74 לוי-אפשטיין, שם, עמ' 210-216.

75 ולק, החינוך הלאומי במושבות (לעיל, הערה 12), עמ' 174.

76 שנת תר"ס, גיליון 20.

ויוציאו את ילדיהם מבית הספר ויעשו להם חדר, זה כיון להכעיס את אנשי הוועד וזה ירה חיצו אל ראשם, וכן היה לכל אחד חשבון מיוחד להרס את שלוות הקהילה" וכו'.⁷⁷ בהמשך דבריו תקף את הנעשה בתוך תלמוד התורה וציין שהמורים בחדר אינם מוכשרים להוראה, וכאשר אחד העם בא לבדוק את רמתם של שני המוסדות מצא שדווקא בבית הספר ידעו הילדים גמרא טוב יותר מאשר בחדר. ניסיון אחר להחלשת בית הספר נעשה על ידי החתמת רבני ירושלים, הרב ש' סלאנט והרב מלובלין, על מכתב המופנה לאנשי אגודת "מנוחה ונחלה" בוורשה ובו הם מאשימים את בית הספר שהוא "מגדל את ילדי רחובות ללא תורה ומעביר את הילדים על דתם".⁷⁸

בעקבות להצם של תומכי החדר החליט ועד המושבה לממן את שכרו של מלמד אחד בתלמוד התורה בתנאי שיהיה תחת השגחת המושבה. מאבק הדתיים הצליח אפוא, במקרה זה. ברחובות הוחלט, כאמור, להפסיק את התמיכה בבית הספר, ודווקא תלמוד התורה הפך להיות המוסד הציבורי המוכר שנתמך על ידי ועד המושבה. בעקבות זה, וכן בעקבות עזיבתו של וילקומיץ, הידרדר בית הספר של רחובות ותלמוד התורה התחזק. בתרס"ה נכנסה לתמונה אגודת "שומרי תורה" בקבלת הניהול של ה"חדר", ואף בנתה בניין לתלמוד התורה. ראוי לציין שבטקס חנוכת הבניין הגיעו הרא"ה" קוק מיפו ורבים מחשובי הרבנים מירושלים, כולל הרב זוננפלד. כמו כן השתתפו באירוע רבים מתושבי המושבה, וצוין⁷⁹ שהיו מתנדבים רבים למימון הבניין. אין ספק שהיו גם מתנגדים רבים למהלך זה, ומושה סמילנסקי יצא בחריפות נגד מסירת קרקע לבניין תלמוד התורה בטענה שלאמתו של דבר רק מעטים מהמושבה תומכים במוסד זה. לדבריו, דעת הרוב במושבה היא שכל נושא הקמת תלמוד התורה הוא רק אמצעי חדש לקבלת כספי חלוקה.⁸⁰

לסיכום: ברחובות היה בתחילה ניסיון לרצות את הכול על ידי הקמת מוסד חדשני, "חדר מתוקן". לאחר כישלון תפיסה זו הוקם תלמוד תורה בנוסף לבית הספר ושני המוסדות תפקדו במקביל, כאשר פעם מוסד זה זוכה לתמיכת הוועד ופעם המוסד המתחרה. בתרס"ד התפרסם מאמר חריף ביותר נגד מערכת החינוך ברחובות ונגד הוועד על הכניעה ללחצים, פעם של המשכילים ופעם של החרדים. לדעת כותב המאמר, הילדים לומדים בסופו של דבר גם לימודי חול וגם לימודי קודש, אך ללא כל תכנית חינוכית מסודרת אלא על פי הלחצים החיצוניים. כמו כן, לדבריו המורים בשני המוסדות הם מחוסרי כל הכשרה פדגוגית מקדימה, והתוצאה היא שהילדים אינם מתחנכים כלל.⁸¹

שאר המושבות

מאבקים וניסיונות לחזק את החינוך הדתי כהגנה מפני החילונית המתפשטת היו גם בשאר המושבות.

בזיכרון יעקב הגיעה מערכת היחסים בין פקידות הברון לבין ציבור היראים לידי מרד של ממש,

77 שנה ג, גיליון ח.

78 ולק, שם; קניאל, המשך ותמורה (לעיל, הערה 34), עמ' 224.

79 החבצלת, א' סיון תרס"ה.

80 קניאל, שם, עמ' 228.

81 השקפה, תרס"ד, גיליון ג.

אף שהמרד לא התחיל מנושאים דתיים אלא מניסיון להצר את צעדיו של הרופא ד"ר גולדברג, "קנאי דתי" שהסתכסך עם פקיד הברון. הוויכוח צבר תאוצה והגיע לממדים של מרד ממושי שהתמקד בביקורת קשה של התושבים על הרוח החילונית ששררה בבית הספר.

במושבה עקרון, שתושביה היו כולם דתיים, התנפלו תושבים על בית הספר של הברון באופן פיזי ובהשפעת קנאי ירושלים גרמו לסגירתו.⁸² הפקידות, בתמיכת צעירי המקום, לא הצליחה לפתוח מחדש את בית הספר במשך תקופה ארוכה. גם רבה של יפו התערב בנעשה בעקרון ועודד את החינוך הדתי על ידי שליחת מגיד ירושלמי שפעל, בין השאר, להגברת התנגדות התושבים לפתיחת בית ספר.⁸³ רק בשנת תרס"ה הצליחה פקידות יק"א לפתוח בית ספר.⁸⁴

גם במושבות הצפון, ובמיוחד במשמר הירדן וביסוד המעלה, עשו התושבים מאמצים רבים כדי לחזק את החינוך הדתי. הרב ב"צ יאדלר מספר שבמשך שנים רבות שילמו המתישבים את משכורתו של המלמד מכיסם עד שאגודת "שומרי תורה" הגיעה לאזור וסייעה באחזקת תלמוד התורה. כאשר נוסד באופן רשמי תלמוד התורה של "שומרי תורה" כמעט לא נשארו ילדים בבית הספר.⁸⁵ מנהל בית הספר בראש פינה, מר וילקומיץ, הגיע במיוחד ליסוד המעלה כדי לשכנעם להשאיר את הילדים בבית הספר, אך לא הצליח. התברר שהשפעתו של הרב ב"צ יאדלר מירושלים הייתה חזקה יותר מזו של וילקומיץ. בנוסף להקמת תלמוד התורה לבנים, ביקשו המתישבים מאגודת "שומרי תורה" להקים מסגרת גם לבנות בטענה: "מה נרויח אם נציל הילדים, והילדות ילכו לאבדון?"⁸⁶

גם בראש פינה הקימו חדר, כאשר המקימים מתמודדים עם לחצים כבדים מאוד של פקיד הברון קלוורסקי שאיים על המורה של החדר שיבטל את תמיכתו הכלכלית עד שלא יבטל את החדר. דרכים נוספות להילחם בתופעת החדר היו: ביקור מורי בית הספר בבתי ההורים תוך כדי איזמים שאם לא יחזירו את ילדיהם לבית הספר יימנעו מהם שירותים שונים כגון שירותי רפואה, שירותי מיילדות, הוצאת אחיותיהם של הבנים הלומדים בחדר מבית הספר וכדומה. במקביל לאיזמים הוסיפו בבית הספר שיעורי חומש עם רש"י כדי לחזק את לימודי הקודש. ואמנם, ה"חדר" לא האריך ימים.

בגדרה הואשמו המתישבים בעיתון "השקפה" בקנאות יתרה לאחר שהדיחו מורה "שלא הניח ארבעה זוגות תפילין ביום",⁸⁷ ואילו בגדרה לא היה כנראה לציבור הדתי מספיק כוח ועל כן נאלצו המעוניינים בחינוך דתי מוגבר לשלוח את ילדיהם ללמוד בתלמוד תורה "שערי תורה" ביפו הרחוקה.⁸⁸ לאחר מסע הרבנים בשנת תרע"ד הוקמו תלמודי תורה גם בכפר תבור וביבנאל,

82 אצ"מ 25/31A מס' 86, מכתב מאייר תרנ"ב מא"ל הורוביץ אל י' אייזנשטאדט, מובא אצל קניאל, שם, עמ' 221.

83 קניאל, שם.

84 השקפה, תרס"ה גיליון לג. העיתון מספר שמי שנשלח לנהל את בית הספר היה מר י' כהן שנאלץ לעזוב את ניהול ביה"ס בראשון לציון משום שלא קיבלו את תכניותיו שם. כמו כן מסופר שם שלבית הספר שנפתח בעקרון נרשמו כל הנערות, כולל בנותיהם של המתנגדים, אך נערים נרשמו רק כ-20 כאשר כל השאר לומדים בתלמוד התורה.

85 יאדלר, בטוב ירושלים (לעיל, הערה 3), עמ' קעג.

86 שם.

87 השקפה, תרס"ב, גיליון ח.

88 קניאל, המשך ותמורה (לעיל, הערה 34), פרק ב.

כאשר בזו האחרונה עזבו מרבית הילדים את בית הספר עם הקמת תלמוד התורה ועברו ללמוד בתלמוד התורה.⁸⁹

סיכום ומסקנות

המושבות הראשונות נוסדו, כאמור, בעיקר על ידי אנשים דתיים, ולכן תופעת החילון באה לידי ביטוי בעיקר אצל הצעירים, בניהם של המייסדים. המאבקים התמקדו במערכות החינוך במטרה לנסות לבלום את התופעה שמקורה, כך הבינו ההורים "הנפגעים", בחינוך הניתן לילדים בבתי הספר, וממילא שם גם המקום להיאבק ולתקן. היו אמנם מאבקים על רקע דתי גם מחוץ לכותלי בתי הספר, כגון הניסיון לערב שוטרים עותמאניים כדי למנוע את ההצגה החילונית "זרובבל" ברחובות או הפולמוס המקיף סביב נושא קיום מצוות השמיטה בתרמ"ט, אך עיקר הפעילות לעצירת תופעת החילון התמקדה, כאמור, במערכות החינוך.

כפי שראינו, מערכות החינוך במושבות עברו תהליך שאינו רציף. בשנים הראשונות הקימו המתגיישים תלמודי תורה. מאחר שלא היה מדובר בבחורי ישיבה אלא באנשים שרצו להתפרנס מעמל כפיהם ולחנך כך גם את ילדיהם, במרבית תלמודי התורה היו משולבים גם מעט לימודי חול ושפה זרה כדי להכשיר את הילדים לחיים. בשלב שני נכנסה פקידות הברון לתמונה ואז הוסט הדגש לכיוון לימוד הצרפתית עם ספיחה התרבותיים. המורים שגויסו על ידי פקידי הברון היו משכילים מצרפת שעל פי רוב לא היו דתיים. על פי הוראות הברון לימדו בבתי הספר גם לימודי קודש, אך האווירה הדומיננטית ששלטה הייתה זו של המורים מצרפת – המשכילים החילוניים.

בראשית שנות ה-90 התחילו להגיע המורים לעברית (בדרך כלל גם על פי הוראות הברון שראה חשיבות בלימוד השפה העברית). בין המורים האלו היו כמה אישים בולטים, במיוחד במושבות שנודונו במאמר: פתח תקוה, ראשון לציון ורחובות, והשפעתם ניכרה גם מחוץ למסגרת בית הספר. עניינם של מורים אלו בהוראת העברית לא היה רק כהוראת שפה, אלא כאידאולוגיה מקיפה של חזרה לקיום הלאומי של עם ישראל בארצו; כדרך חיים. כפי שמעיד על עצמו דוד יודילוביץ, המורה הדומיננטי לעברית בראשון לציון: "ההשפעה של אליעזר בן יהודה, נביא תחיית הלשון, אפפה את הוויית, ובבוא לידי שדה עבודה חשוב זה במושבה ראשון לציון התמסרתי למלחמת תחיית הלשון בפיות התלמידות והתלמידים בבית הספר, ברחוב, בבית האבות ובכל מקום".⁹⁰

על פי רוב, בשנים הראשונות לא הייתה התרסה כנגד הדת. בבית הספר נלמדו מקצועות קודש רבים, ואף המורים האלו, לפחות בשנים הראשונות, היו בדרך כלל אנשים שומרי מצוות. אך המסרים שהועברו לדור הצעיר לא היו מסרים של אורח חיים דתי, וכפי שהאשים הרב בן ציון יאדלר את המורים של מוסדות הברון: "השתלטותם (של הפקידים) על עניני החינוך גרמה לערעור מעמדן הרוחני של המושבות ולהידרדרותן ההדרגתית של המושבות מבחינה תורנית".⁹¹ דרך המורים קלטו הילדים שישנם ערכים חשובים הרבה יותר מהדת, אם זו התרבות הצרפתית

89 ראה הערה 85.

90 יודילוביץ, ספר ראשון לציון (לעיל, הערה 4), עמ' 191.

91 יאדלר, בטוב ירושלים (לעיל, הערה 3), עמ' קנב.

מחד גיסא, ואם חידוש הלאומיות היהודית מאידך גיסא.

בני הדור הצעיר הושפעו ממורים אלו ומאווירה זו, ויחד עם צעירים משכילים ולאומיים שעלו לארץ החל מסוף שנות ה-90 היוו אפוזיציה לזקנים. "הצעירים ביקשו להאיץ את תהליכי המודרניזציה, לעסוק בפיתוח, בדאגה לניקיון ולנוי, להדגיש את היסודות הלאומיים, טיפוח השפה העברית, הצגות תיאטרון וכו' בעוד 'הזקנים' מבקשים לגונן על מסורת העבר".⁹² בשנים הבאות קיבלו צעירים אלו גיבוי וחיוזוק מהפועלים שהגיעו לארץ במסגרת העלייה השנייה, כאשר רבים מהם נקלטים במושבות העלייה הראשונה.

בשנים הראשונות נלחם היישוב הישן נגד עצם קיומן של המושבות הראשונות,⁹³ אך באמצע שנות ה-90 הבינו רבני ירושלים שאם ברצונם להיאבק בתופעת החילון עליהם להשפיע "מבפנים" ולא להיאבק רק מבחוץ. הם התחילו להיות מעורבים בנעשה כמערכות החינוך במושבות, בעיקר החל משנת תרס"ד עם הקמת אגודת "שומרי תורה".

כפי שראינו, עם כניסתם של אנשי היישוב הישן לנושא החינוך במושבות התחילו המאבקים הקשים נגד מערכות החינוך. המאבקים באו לידי ביטוי בעיקר על ידי הקמת מוסדות חינוך מתחרים בכל מושבה, מוסדות המבוססים על שיטת תלמודי התורה. תחרות זו לוותה בהשמצת המערכות הקיימות על "אפיקורסותם", וכן הבטחה לדמי "חלוקה" למי שישלח את ילדיו לתלמוד תורה. הוויכוחים הקשים היו גם בתוך המושבות עצמן, בקרב חברי כל מושבה ומושבה. בראשון לציון התקיימה אספת חברים בנושא בית הספר מול תלמוד התורה, "והוויכוחים התבלבלו כל כך עד שבא למהומות. חלק גדול עזבו, והאסיפה נסגרה ללא תוצאות".⁹⁴ האווירה סביב נושא החינוך התחממה, והמתנגדים לתלמוד תורה הרגישו "שרוח שומרי תורה כובש הדרך מבלי שיעמוד איש נגדו",⁹⁵ וכתבו: "חייבים אנו להחליט שהתנועה הירושלמית תנועה של קיימא היא וכדי להחליט את השפעתה הנוראה צריכים אנו להילחם ולהילחם בה עד רדתה, קודם שתספיק להשחית את בנינו ע"י החרדים",⁹⁶ כך שפעילות החרדים נגד בתי הספר במושבות גרמה להתערורות ולדאגה בקרב אנשי "המחנה השני".

מאמר זה מראה שלחרדים/דתיים היו אמנם הצלחות. בפתח תקוה למדו בתלמוד תורה "נצח ישראל" בשנת 1909 שמונים תלמידים וב-1913 כבר למעלה מארבע מאות תלמידים, כאשר בבית הספר של המושבה למדו בקושי 165 תלמידים.⁹⁷ ברחובות כמעט נסגר בית הספר בגלל תלמוד התורה, ואילו בראשון לציון שמרו שני המוסדות על שוויון פחות או יותר. גם במושבות האחרות התנהלו מאבקים גדולים, ובעקרון וביבנאל הצליחו החרדים לסגור את בית הספר. במושבות אחרות היו ההצלחות פחותות, אך הצליחו לגרום לתוספת שעות לימודי קודש בבית הספר המרכזי.

האם הצלחת מאבקי החרדים במוסדות החינוך הצליחה לעצור את תופעת החילון?

92 אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל (לעיל, הערה 9), עמ' 264.

93 ליתר פירוט ראה בפרק "היחסים בין אנשי היישוב הישן לבין אנשי המושבות".

94 פרימן, ספר היובל לראשון לציון (לעיל, הערה 43), ב, עמ' 176.

95 תיק רשימות ממרכז המורים, אצ"מ A 153/116/1, מובא אצל קניאל, המשך ותמורה (לעיל, הערה 34), עמ' 229.

96 השילוח, כרך טו, תרס"ו, עמ' 496. ההדגשה במקור.

97 קניאל, שם, עמ' 233; "העולם", 1913, גיליון 21.

בניסיון לדלות מתוך ספרי הזיכרונות שנכתבו על שלוש המושבות שנדונות במאמר זה⁹⁸ ניתן להתרשם שאף על פי שהמושבות התנהלו בדור הראשון, ואולי גם בדור השני (עד למלחמת העולם הראשונה), על פי הנהגה דתית, ופירושו של דבר שבסוגיות ציבוריות התייעצו עם רבנים, למדו לימודי קודש בבית הספר, נמנעו מחילול שבת בפרהסיה והשקיעו בבתי הכנסת ובקיום אירועים דתיים – בסופו של דבר הדור השני, ובוודאי הדור השלישי, ברובם הגדול לא היו שומרי מצוות. תלמודי התורה לא שרדו או ששרדו בקושי; תלמוד תורה "נצח ישראל" בראשון לציון נסגר בתרע"ט,⁹⁹ ובשאר המושבות לא היה כבר בשנות ה-20 זכר למוסדות אלו. אינדיקציה מסוימת יכול לתת לנו מסע הרבנים למושבות שהתקיים בתרע"ד. אמנם המסע לא כלל את שלוש המושבות שנדונות במאמר זה, אך סביר להניח שהמצב בהן היה דומה פחות או יותר לזה שבשאר המושבות. התמונה שמתקבלת מהספר "אלה מסעי", המתאר את מסע הרבנים, מראה שבכל המושבות היו התרבות החילונית ואורח החיים החילוני השולטים ברחוב. בכל מושבה היו כמה משפחות שהקפידו על אורח חיים דתי, ובמושבות הגדולות יותר היו קהילות דתיות, אך רוב הצאצאים של מייסדי המושבות היו כבר רחוקים מדרך אבותיהם.

ניתן לסכם ולומר שהציבור הדתי/חרדי ניהל מאבק עיקש למען שמירת המסורת ובלימת מוגמת החילון במושבות, כאשר את מאבקו מיקד בתחום החינוך. ציבור זה הצליח לגייס לצדו את הנהגת היישוב הישן וזו סייעה לו במאבקו הן בכוחות הוראה והן בכסף, ואכן הוא רשם לעצמו הצלחות. אך הצלחות אלו היו מקומיות וזמניות בלבד, והקרב על דמות הפרהסיה של המושבות היה למעשה קרב מאסף. העולים הרבים שהגיעו לארץ בעליות הבאות היו ברובם אנשים לא דתיים. אך חשובה יותר העובדה שההנהגה הרעיונית והאידיאולוגית הדומיננטית, החל מימי העלייה השנייה ב-1904, לא הייתה דתית.¹⁰⁰ הנהגה זו שידרה חזון חדש. החזון הגדול שתפס את הצעירים היה החזון הציוני, הלאומי; חזון של עם חופשי החוזר לארצו, נאחז בה, מעבד אותה ומתפרנס ממנה; חוזר לשפתו ודוגל ברעיונות חברתיים ולאומיים. הדת ה"גלותית" הפכה ללא-חשובה במציאות החדשה בארץ ישראל. למתיישבים הראשונים לא הייתה הנהגה רוחנית שתדריך אותם כיצד לשלב ישן עם חדש, מסורת דתית עם חזון לאומי, והרעיונות החדשים נראו כנוגדים את הישנים. דרך החיים הדתית נותרה לא רלוונטית אצל רבים מבניהם של מייסדי המושבות הראשונות, גם אם למדו בתלמוד תורה של "נצח ישראל" או שנהנו מתוספת שיעורי קודש בבית הספר.

98 על ראשון לציון ראה בספריהם של א"מ פרימן (לעיל, הערה 43) וד' יודילוביץ (לעיל, הערה 4); על רחובות – בספריהם של א"ז לוי-אפשטיין (לעיל, הערה 8) ומ' סמילנסקי (לעיל, הערה 67), ועל פתח תקוה – בספר היובל לפתח תקוה (י' יערי-פולסקין, ספר היובל למלאת חמשים שנה ליסוד פתח תקוה: תרל"ח-תרפ"ח, תל אביב 1929).

99 יודילוביץ, שם, עמ' 217.

100 יש מקום להזכיר בהקשר הזה את תנועת המזרחי שהתחילה לפעול בתחום החינוך בארץ ישראל מאוחר מאוד ובמידה מינורית, והשפעתה לא הייתה מורגשת על כלל הציבור, כולל צעירי המושבות.

מקורות נוספים

- חשביה אריה, אם ועיר – פ"ת 1878–1998, תל אביב 1998.
כהן טל, ראשון לציון, ראשון לציון 1987.
עבר הדני אהרן, ספר חדרה – ששים שנות קורותיה תרנ"א–תשי"א, תל אביב תשי"א.
רובינשטיין שמעון, משבר ותמורה, ירושלים 1992.